

**PETO TRIJENALNO SAVJETOVANJE ICOM-ova MEĐUNARODNOG
KOMITETA ZA KONZERVIRANJE**

Od 1. do 10. listopada 1978. godine održano je u Zagrebu u Staroj gradskoj vijećnici 5. trijenalno savjetovanje ICOM-ova Međunarodnog komiteta za konzerviranje i restauriranje pokretnih spomenika kulture.

ICOM (The International Council of Museums — Međunarodni savjet za muzeje) specijalno je tijelo UNESCO-a čiji se stručni rad odvija u okviru 18 međunarodnih komiteta. Komitet za konzerviranje i restauriranje pokretnih spomenika kulture najstariji je i najbrojniji komitet. Sastoji se od 25 usko specijaliziranih grupa koje se ne bave samo problemima restauriranja i konzerviranja umjetnina već i školovanjem konzervatorskog kadra, teorijom i historijom konzerviranja, te unapređivanjem tehnologije restauriranja i konzerviranja.

ICOM je nastao iz Komisije za čuvanje slika (The Committee for the Care of Paintings) osnovane 1948. godine. Godinu dana kasnije slijedi osnivanje ICOM-a, a 1950. godine osnivanje Međunarodnog instituta za konzerviranje spomenika (IIC — The International Institute for the Conservation of Historic and Artistic Works). ICOM je 1951. godine osnovao Potkomitet za muzejske laboratorije koji se počeo sastajati s Komisijom za čuvanje slika svake dvije godine u razdoblju od 1955. do 1967. godine. Na Savjetovanju u Bruxellesu 1967. godine odlučeno je da se te dvije komisije ujedine u jedno tijelo, pa je tako nastao Komitet za konzerviranje. Na Drugom savjetovanju Komiteta za konzerviranje u Amsterdamu 1969. godine donijeta je odluka da se dalja savjetovanja održavaju svake treće godine. Tako je treće savjetovanje održano 1972. godine u Madridu, četvrto 1975. u Veneciji i peto 1978. u Zagrebu.

Peto trijenalno savjetovanje, koje je organizirao Restauratorski zavod Hrvatske kao predstavnik zemlje domaćina, okupilo je oko 400 stručnjaka iz cijelog svijeta: 40 iz Italije, 36 iz Francuske, 33 iz SAD, 30 iz Španjolske, 20 iz Engleske, 18 iz Nizozemske, 17 iz Norveške, 17 iz SR Njemačke, 13 iz Kanade, 12 iz Poljske, 12 iz Švicarske, 11 iz SSSR-a, 10 iz Danske, 10 iz Portugala, 7 iz Belgije, zatim Švedske, Čehoslovačke, Australije, Japana, Brazila, Indonezije, Meksika, Kine, Indije, Argentine, Perua, Nigerije, te 60 stručnjaka iz naše zemlje. Od strane Arhiva Hrvatske Savjetovanju su prisustvovala dva radnika Laboratorija za restauraciju i konzervaciju.

Rad se odvijao u okviru 25 radnih grupa čije su teme bile: zidne slike, prirodoslovne zbirke, etnografski materijal, nove metode ispitivanja umjetničkih djela, kamen, polikromna skulptura, dokumentacija, mokro drvo, referentni materijali, tekstil, premještanje slika na novu podlogu, teorija i historijat restauriranja, studije i istraživanja u podvodnoj arheologiji, briga o umjetničkim djelima u tranzitu, grafički dokumenti i iluminirani rukopisi,

slike XX. stoljeća, namještaj, primjena nuklearne energije u konzerviranju, rasvjeta, koža, slikani sloj, lakovi, silikatni arheološki materijali, školovanje restauratora i metal.

Za Savjetovanje je bilo prijavljeno oko 150 referata koji su prorađeni na sjednicama radnih grupa. Sudionici Savjetovanja su svoja iskustva i znanstvena istraživanja, osim na sastancima radnih grupa, iznosili i na tzv. »poster sessions«. To je nov oblik komunikacije na savjetovanjima kada se referent i zainteresirani okupe oko panoa i diskutiraju o najavljenoj temi, razmjenjujući tako na najneposredniji način svoja iskustva.

U okviru Savjetovanja bile su organizirane prigodne izložbe vezane uz problematiku restauriranja i konzerviranja, stručne poludnevne ekskurzije i posjeti laboratorijima i radionicama za restauriranje u našem gradu.

U staroj gradskoj vijećnici bila je postavljena izložba umjetnina restauriranih u Restauratorskom zavodu Hrvatske, a u Muzeju grada Zagreba Izložba restauriranih predmeta izvađenih s potonulog broda kod Dubrovnika (izložbu je postavio Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske). U Muzeju za umjetnost i obrt sudionici Savjetovanja mogli su pogledati restaurirane umjetnine iz fundusa Muzeja i Izložbu o rasvjeti i klimatizaciji u muzejima koju je postavio UNESCO-ov Međunarodni komitet za konzerviranje i restauriranje spomenika iz Rima (ICCRUM — The International Centre for Conservation — Rome).

Za vrijeme Savjetovanja organizirane su stručne poludnevne ekskurzije u Kumrovec, Stubicu, Belec, Karlovac i Kamensko. U Kumrovcu su sudionici Savjetovanja obišli rodnu kuću druga Tita, a u Stubici spomenik Matiji Gupcu i Muzej seljačkih buna. U Belcu im je pokazana crkva sv. Marije Snježne i sv. Jurja. Za posjeta Karlovcu sudionici su obišli novootvorenu zbirku slika franjevačkog samostana restauriranih u Restauratorskom zavodu JAZU, dok su u Kamenskom upoznati s restauratorskim problemima pavlinske crkve.

Za sudionike savjetovanja bili su organizirani posjeti Laboratoriju za konzervatorska istraživanja Restauratorskog Zavoda Hrvatske, Laboratoriju za restauraciju i konzervaciju Arhiva Hrvatske, te Restauratorskoj radionici JAZU.

Naš Laboratorij za restauraciju i konzervaciju posjetilo je 45 stručnjaka iz Argentine, Australije, Francuske, Italije, Kanade, Mađarske, Njemačke, SAD, SSSR, Španjolske, Švicarske i Jugoslavije. Posjet je bio vrlo uspješan, jer je bilo organiziran po manjim grupama, a posjetioци su se na najneposredniji način kroz praktičnu demonstraciju upoznali s nekim metodama restauriranja koje se primjenjuju u našem laboratoriju.

Radni dio Savjetovanja započeo je zatvorenim sastankom predsjedništva radnih grupa, koja su izabrana na prethodnom savjetovanju u Veneciji 1975. godine, te sastankom predsjedništva ICOM-ova Komiteta za konzerviranje i koordinatora radnih grupa, koji su također izabrani na prethodnom savjetovanju.

Drugi dan Savjetovanja započeo je registracijom sudionika u staroj gradskoj vijećnici, nakon čega je uslijedila svečana ceremonija otvaranja. Savjetovanje je otvorio dr. Stipe Suvar, republički sekretar za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu. Prisutne su pozdravili: Veseljko Velčić u ime Komiteta UNESCO-a za Jugoslaviju, Marjan Vidmar, Stjepan Čanadžija, Andro Mohorovičić, a od gostiju pozdravne govore su održali: R. L. Feller, predsjednik Predsjedništva ICOM-ova Komiteta za konzerviranje, B. Feilden, direktor Međunarodnog centra za konzerviranje spomenika iz Rima, J. R. J. van Asperen de Boer, generalni sekretar ICOM-ova Komiteta za konzerviranje i Prounel, generalni sekretar IIC-a. Zatim je Stjepko Humel, direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture SRH, pročitao uvodni referat pod nazivom »Uvod u probleme organizacije i konzervatorstva u Jugoslaviji«.

Rad je nastavljen po radnim grupama čije su teme bile: nove primjene metoda ispitivanja, restauriranje slika na platnu, etnografski materijali i dokumentacija.

Drugi radni dan završio je svečanim primanjem koje je za sudionike Savjetovanja priredio I. Latin, predsjednik Skupštine grada.

Treći radni dan odvijao se u okviru radnih grupa za: polikromnu skulpturu, slike 20. stoljeća, mokro drvo, referentne materijale i tekstil, te na poster sessions. Poslije podne je bilo rezervirano za stručne ekskurzije i posjete laboratorijima i radionicama, a u večernjim satima sudionicima su prikazani filmovi o konzervaciji kulturnog blaga u Jugoslaviji.

Četvrtog dana izabrano je novo predsjedništvo Kamiteta za razdoblje do 1981. godine. Za novog predsjednika izabran je B. Arthur (Kanada), podpredsjednik P. Cannon Brookes, sekretar J. R. J. Asperen de Boer (Nizozemska), a ostali članovi su: M. Hours (Francuska), L. Vlad Borelli (Italija), P. Cadornin (Švicarska), H. C. V. Imhof (Švicarska), te R. L. Feller (USA). Novo predsjedništvo je odmah nakon izbora održalo sastanak.

Rad je nastavljen po radnim grupama sa slijedećim temama: kamen, prirodoslovne zbirke, briga o umjetničkim djelima u tranzitu, grafički dokumenti i iluminirani rukopisi, teorija i historija restauriranja, te na poster sessions.

Petog dana rad je nastavljen u okviru radnih grupa za: zidne slike i mozaik, zaštitni premazi — tradicionalni i moderni, primjena nuklearne energije u konzerviranju, rasvjeta i klimatizacija, konzerviranje kože, te na poster sessions.

Na sjednici radne grupe za zaštitne premaze — tradicionalne i moderne iznesen je, između ostalih referata, i referat V. Dadić i T. Ribkin »Use of Polyethylene as a Protective Coating«.

Popodne je bilo rezervirano za stručne izlete i posjete laboratorijima i radionicama.

Posljednji radni dan Savjetovanja odvijao se također na tzv. »poster sessions«, te u okviru radnih grupa s ovim temama: štafelajno slikarstvo, sili-katni arheološki materijali, školovanje restauratora i metali.

Zatim je održana svečana plenarna sjednica na kojoj je proglašeno novo predsjedništvo i najavljen idući sastanak 1981. godine u Ottawi, Kanada. S gostima se u ime domaćina oprostila Lj. Smilagić, direktor Restauratorskog zavoda Hrvatske.

Po završetku plenarne sjednice, domaćin Restauratorski zavod Hrvatske priredio je primanje za sudionike Savjetovanja u Atelijeru Meštrović.

Poslije podne su restauratori i konzervatori otputovali na dvodnevnu ekskurziju po Dalmaciji. Posjetili su Zadar, Šibenik, Trogir i Split gdje su ih domaćini upoznali s konzervatorsko-restauratorskim problemima tog dijela Dalmacije.

T. Mušnjak

Kao što je to već u prethodnom prikazu spomenuto, rad 5. trijenalnog savjetovanja ICOM-a odvijao se po radnim grupama, obično četiri do pet grupa usporedo. Iako su organizatori nastojali da te radne grupe grupiraju tako da bi sudionici određenih profila mogli prisustvovati radu onih grupa koje ih posebno interesiraju, ipak je ponekad dolazilo do preklapanja.

Željeli bismo na ovom mjestu spomenuti nekoliko referata na kojima smo bili prisutni, i nekoliko referata na osnovi materijala koji smo dobili kao sudionici Savjetovanja (ukupno 186 referata), a koji se odnose na pitanja čuvanja i zaštite dokumenata i knjiga, dokumentacije i posebno obuke restauratorskih i konzervatorskih kadrova općenito.

Na prvom mjestu valjalo bi spomenuti prilog: *H. C. von Imhoff, A basic bibliography of conservation. The literature on conservation and restoration of art and archeology (78/0/0)*, u kojem autor daje pregled osnovne literature i bibliografije radova s područja konzervacije općenito, a među ostalima i radove koji se odnose na zaštitu i restauriranje papira.

Vrlo je interesantan i značajan prilog: *J. Thiebaut, Sécurité et conservation (78/0/1)*, u kojem autor razmatra odnos između sigurnosti i konzervacije (čuvanja i zaštite). Naime, ta dva područja, cilj kojih je zaštita kulturnih dobara, a u prvom slučaju i zaštite ljudstva, u većini slučajeva idu ruku pod ruku, ali se ponekad mogu i razići. Autor posebno naglašava potrebu da ekipe čiji je zadatak briga o konzervaciji kulturnih dobara budu dobro upoznate s problemima i zadacima ekipe čija je briga sigurnost i obrnuto, jer je to jedini način da ne dođe do kontradiktornih rješenja, što bi u krajnjoj liniji išlo na štetu bilo konzervacije, bilo sigurnosti.

U radnoj grupi o etnografskim materijalima bila su, među ostalima, dva vrlo interesantna referata: *R. B. Renshaw-Beaushamp, »Fumigation«: to purify with fumes (78/3/1)* i *A. Vetter and W. P. Bauer, Pest control in ethnographic museums by means of fumigation (78/3/6)*. Naročito tokom diskusije nakon održanih referata bilo je napomenuto da se pri praktičnom radu pokazalo negativno djelovanje nekih sredstava za dezinfekciju (i dezinfekciju) na neke određene materijale, što upozorava na to da se i ta mogućnost mora imati na umu. Iako su materijali koji ulaze u sastav dokumenata i knjiga jednoličniji od onih koji ulaze u sastav raznih etnografskih materijala, ipak i u tom slučaju treba voditi računa o odnosu: dokument, knjiga — sredstvo za dezinfekciju ili dezinfekciju (npr. formalinom se ne smiju dezinficirati materijali od kože, timolom uljni premazi i sl.), naročito ako se žele upotrijebiti neka nova, možda efikasna, ali ne dovoljno provjerena sredstva.

Zanimljiv je bio i referat: *Werner Schmitzer, Conservation of leather objects in ethnographic museums (78/3/3)* (konzervacija objekata od kože u etnografskim muzejima), jer se mnoga navedena iskustva mogu primijeniti i na kožne uveze.

Sjednica radne grupe »Dokumentacija« bila je isto, na svoj način, interesantna, pa je zbog toga ovdje ukratko prikazujemo. Odmah treba naglasiti da je programom rada te grupe za 1975—1978. godinu bila predviđena razrada mogućnosti primjene elektroničkih računala za obradu dokumentacije o konzervatorskim radovima, o pisanim izvorima, materijalima i tehnikama u slikarstvu, te muzejske dokumentacije općenito.

Mogućnošću primjene mnogobrojnih novih materijala, tehnika i metoda pri konzervatorskim i restauratorskim radovima, konzervacija od rutinskog rada postepeno prerasta u interdisciplinarnu znanost, te je konzervatoru sve teže i teže redovito pratiti suvremena dostignuća. Ne manje značajno je poznavanje materijala i tehnika koji su se upotrebljavali u prošlosti, a isto tako i analize rezultata radova izvedenih u daljoj ili bližoj prošlosti.

Sve to potiče na razradu suvremenog sistema dokumentacije i informacije, koji će omogućiti da se potrebni podaci mogu, ili će se već u bližoj budućnosti moći, obrađivati s pomoću elektroničkih računala.

Razumljivo je da sedam referata, koje smo imali pred sobom, sasvim sigurno ne predstavljaju sva postojeća dostignuća i rezultate na tom području, ali ipak nam daju neke predodžbe.

Samo iz jednog referata: *R. M. Organ, The computerisation of conservation records (78/4/4)* vidimo da se već pristupilo obradi podataka s pomoću elektroničkih računala, i to u Conservation Analytical Laboratory Smithsonian Institution u Washingtonu, koji ima funkciju centralnog laboratorija za proučavanje i čuvanje muzejskih objekata. Primjenjuje se program SELGEM (SELf-GEnerating Master), razrađen u Office of Computer Services, Smithsonian Institution.

Iz drugih referata: *Harold Barker, Documentation of conservation in museums: the quest for a solution (78/4/1)*, *Y. A. Chere and A. O. Polyakov, Museum cataloguing and the computer (78/4/2)*, *Ju. Grenberg et N. Kiselev, La révélation et le traitement des sources écrites sur l'histoire de la technologie de la peinture russe ancienne (78/4/3)*, *Tamás Kiss, Attempts to the elaboration and up-to-date conservation documentation system for Hungarian museums (78/4/5)*, *E. Pacoud-Rème, S. Bergeon, C. Mathieu, C. Felix et F. Canet, Etablissement d'un classement thématique de la documentation écrite et photographique au service de restauration des peintures des musées nationaux (78/4/6)*, *Ivan Bogovčić, Les questionnaires et les catalogues comme moyens dans la restauration (78/4/7)*, vidljivo je da se, u većoj ili u nešto manjoj mjeri, pristupilo pripremi — izradi tezaurusa, potrebnog sadržaja, sistema i oblika formulara, kao i izobrazbi kadrova koji bi vodili i provodili ovu djelatnost.

Od određenog značenja za nas je i referat: *L. A. Kuzmitch and A. A. Zaitsev, Protection of works of art by envelopment (78/12/1)* održan u radnoj grupi »Zaštita umjetničkih predmeta u tranzitu«, jer autori prikazuju mogućnost zaštite, naročito slika, s pomoću filmova od polietilentereftalata i polimetilmetakrilata, prilikom izlaganja u prostorijama s vrlo promjenljivim stupnjem vlažnosti i prilikom transporta. Ta mogućnost je zanimljiva zato što se u posljednje vrijeme to isto preporučuje i za zaštitu vrlo dragocjenih dokumenata.

Za nas je u svakom slučaju bila najinteresantnija radna grupa »Grafički i iluminirani dokumenti«. Uz ostalo treba naglasiti da je jedan od članova te radne grupe dr Vera Radosavljević iz Narodne biblioteke u Beogradu. Od sveukupno 18 referata samo je nekoliko referirano na sjednici, a dva su prikazana metodom postera, no ipak ćemo ih sve spomenuti, kako bi se stekla slika o aktivnostima te grupe.

E. D. Bosshard (Svajcarska), u referatu: *The conservation of a 17th century outsized map (78/14/1)* opisuje način restauriranja rukom rađene zemljopisne karte koja prikazuje kanton Zürich. Nakon 38 godina rada dovršena je 1667. godine, a izradio ju je poznati kartograf Conrad Gyger. Autor je svoja izlaganja popratio vrlo efektnim diapozitivima u boji. Znatno opširnije nego u referatu, isto tako uz izvrsne fotografije toka rada na restauriranju, isti autor opisuje vrlo detaljno historijat nastanka karte, njezinu sudbinu i konačno restauriranje u članku *Die Konservierung der Gyer-Karte des Züricher Gebietes von 1667. Maltechnik-Restaur.* 83 (1977) 4, 213—217.

Nekoliko autora iz SSSR referira o restauriranju raznih vrsta objekata, tako: *I. Mokretsova, G. Bykova, Y. Phinogenova and Y. Serov, Treatment of a Greek thirteenth century manuscripts (78/14/2)* — restauriranje grčkog rukopisa iz 13. stoljeća; *L. E. Chernyshova and E. A. Kostikova, Chinese drawings from the collection in the Poltava Art Museum (78/14/4)* — kineski crteži iz zbirke muzeja u Poltavi; *E. A. Costicova, The regeneration of colour of the darkened lead white by method of absorption of hydrogen peroxide vapours (78/14/7)* — regeneracija boje potamnjelog olovnog bjelila apsorpcijom para vodikova peroksida; *M. V. Yusupova, Removal of general soils and pigment spots from parchments (78/14/11)* — uklanjanje mrlja s pergamene; *G. I. Rymar, Conservation and restoration of birch-bark manuscripts (78/14/17)* — konzervacija i restauracija rukopisa na brezovoj kori; te *M. G. Blank, Prediction of the service life of the paper containing polymeric adhesives (78/14/6)* — predviđanje trajnosti papira koji sadržava polimerna ljepila. Uz spomenute referate iz SSSR, referat: *Endel Valk-Falk, Gothic bindings and their restoration (78/14/5)* — gotički uvezi i njihovo restauriranje, zanimljiv je i po tome što uz osnovnu temu prikazuje rad na restauriranju uveza u SSR Estoniji.

Roseline Talbot, Françoise Leclerc et Françoise Flieder, u referatu (koji je bio prikazan na posterima): *Etude de la régénération chimique des encres métallo-galliques (78/14/9)*, suvremenim postupcima i metodama upoređuju rezultate regeneracije metalnogalnih tinta dosad spominjanim sredstvima (taniški ekstrakt, amonijev sulfid i kalijev ferocijanid) pridružujući im još jedno novo: 8-hidroksikinolein. Rezultati koje su pokazali bez sumnje su vrlo dobri, međutim, kao i kod nekih dosada poznatih, postupak je suviše dugotrajan da bi se mogao primijeniti u svakodnevnoj praksi za veći broj izbljedjelih dokumenata.

Po svojoj tematici mogu se istaknuti dva posebno interesantna referata (oba i usmeno referirana na savjetovanju) koji zapravo sačinjavaju određenu cjelinu, to su: *Françoise Flieder, Françoise Leclerc et Claire Chanine, Effet de la lyophilisation sur le comportement mécanique et chimique du papier, du cuir et du parchemin (78/14/8)*, u kojem se nakon kratkog uvoda izlažu rezultati ispitivanja utjecaja liofilizacije (sušenje smrznutog materijala u vakuumu) na papir, kožu i pergamentu, jer je to jedna od vrlo perspektivnih mogućnosti sušenja velikih količina namočenog materijala. U drugom referatu: *Ljiljana Stanojlović (Canada): Mesure d'intervention en cas de désastre ou création d'un centre national d'intervention et sauvetage en cas d'urgence (78/14/3)* prikazuje slučaj iz prakse, zalažući se za osnivanje nacionalnog centra koji bi bio pripremljen i opremljen za slučajeve gdje je potrebna hitna intervencija.

Dalje među materijalima susrećemo dva referata talijanskih autora, koja na žalost nisu bila i usmeno prikazana, te su zbog toga i manje zapažena, to su *Antonio Zappala, Paolo La Mendola, A method of preparing and using an acrylic resin coated paper (78/14/18)*, u kojem autori predlažu još jednu mogućnost restauriranja posebno oštećenih dokumenata s pomoću japanskog papira prethodno impregniranog Paraloidom B72, akrilnom smolom, kopolimerom metilakrilata i etilmetakrilata. Ističući prednosti te metode pred drugim sličnim, opisuje aparaturu i način pripreme tako impregniranog japanskog papira.

U drugom referatu: *Lidia Barcellona Vero, Maurizio Marabelli, Mariagrazia Zapalla Plossi, Investigation of the disinfection by ethylene oxide of illuminated parchments (78/14/10)*, opisuju rezultate ispitivanja dezinfekcije iluminiranih rukopisa na pergameni, etilenoksidom. Ističu da su rezultati ispitivanja pokazali da se na rukopisima ne zbivaju zapažene promjene, ali ipak preporučuju da se takva dezinfekcija vrši samo onda kada je materijal izričito zahvaćen živim plijesnimama.

Problem dezinfekcije i izbora sredstava za dezinfekciju obrađuje u svom referatu i *L. F. Bezborodova, The substitution of natrium pentachlorophenolate with other antiseptics in the restoration of paper (78/14/12)*. Tokom vremena pokazalo se, naime, da natrijev pentaklorofenolat, koji se upotrebljavao naročito za dezinfekciju ljepila ima niz nedostataka, te ga se na temelju niza ispitivanja, koja autor prikazuje, nastoji zamijeniti Nipaginom (metil ester parabenzoyeve kiseline). U vezi s tim referatom moglo bi se napomenuti da Nipagin već 1968. godine spominju i neki njemački autori npr. *Kritikus antwortet auf Fragen zu Nipagin, Irgasan...*, *Mitt. IADA, (1968) 30, 79-93*. U tom članku se na žalost ne navodi kemijski sastav Nipagina, ali je vidljivo da je to trgovački naziv niza proizvoda »Nipa-Laboratorien GmbH«. Navode se i njegove prednosti s opaskom da je on dobar fungistatik. *L. I. Voronina* u članku *Mery borby s plesnevymi gribami na proizvedenijah živopisi, Soobščeniya, 20 (1968) 57-65*, provjeravajući svojstva niza sredstava za dezinfekciju, za nekolicinu, među kojima i za Nipagin, navodi da imaju slaba antifungalna svojstva, te zbog toga u daljnim ispitivanjima nisu obrađivani. U istom se radu navodi da se natrijeva sol pentaklorofenolata smije upotrebljavati samo za dezinfekciju ljepila i izložaka od drveta koji nisu obojeni. Uspoređujući

sva ta izlaganja, može se samo još jedanput naglasiti da pri upotrebi sredstava za dezinfekciju treba biti vrlo oprezan i ne upotrebljavati nedovoljno provjerena sredstva, a ako se upotrebljavaju, onda samo kada je to neophodno potrebno.

J. P. Njukša, u svom referatu *Biodestruction and biostability in library materials* (78/14/13), preporučuje još jedno sredstvo za dezinfekciju — biostabilnost bibliotečnog materijala, a to je poliheksametilenguanidin. S obzirom na to što je autorica svjetski poznati i priznati stručnjak na području zaštite bibliotečnog materijala, kojoj je uža specijalnost upravo mikrobiologija, i koja je voditeljica odjela za higijenu knjiga Državne biblioteke im. Saltykova-Ščedrina u Lenjingradu, može se očekivati da je to zaista dobro sredstvo. Na žalost preostaje pitanje mogućnosti njegove nabave.

Slijede dva priloga poljskih, isto tako svjetski poznatih, stručnjaka mikrobiologa: E. Czerwińska and R. Kowalik, *Microbial problems in photographic print collections* (78/14/14) i *Contribution to the protection of audiovisual records against destructive microflora* (78/14/15). Praktički istu problematiku, samo cjelovitije i podrobnije obrađenu, nalazimo u članku istih autora: *Microbiological deterioration of audiovisual collections. Part 1. Protection of Audiovisual Records Against Destructive Microflora. Part 2. Microbial Problems in Photographic Print Collections, Restaurator*, 3 (1979) 1-2, 63-80. Obradujući, kao i obično, vrlo detaljno i precizno zaštitu audiovizualnog materijala (film, magnetska vrpca, fotografija) od mikrobioloških uzročnika oštećenja, daju uz to putem vrlo obilno citirane literature (preko 50 dobro izabranih radova i u referatima i u članku) prvorazredan pregled zaštite toga materijala općenito. Kao optimalne uvjete čuvanja preporučuju 30—40% RV i 15—20°C. Kao sredstvo za dezinfekciju, 4-klor-3-krezol i Hyamine 1622 (diizobutil fenoksi-etoksi-etil dimetil benzil amonijum klorid).

Dosta sličnu temu, možda s nešto drugog stajališta, a osim toga i nešto drugačiji materijal, obrađuju u svojem referatu: *Martine Gillet et Françoise Flieder, La conservation des phototypes gelatino-argentiques noir et blanc sur support tri-acetate de cellulose et polyester* (78/14/16). I u tom referatu citirana je vrlo opširna literatura, u svemu 87 naslova, od kojih se samo 7 može naći u prethodnome. Tako, ako ova tri referata i navedenu literaturu uzmemo kao cjelinu, možemo zaista dobiti prvorazredan pregled o zaštiti audiovizualnog materijala općenito. Isto na temelju stručne literature preporučuju čuvanje toga materijala pri 30—50% RV, za filmove u filmskim arhivima 12°C ± 2°C, a za ostale u svakom slučaju do maksimalno 20°C. Kao sredstvo za dezinfekciju ispitivali su etilenoksid.

U radnoj grupi »Zaštitni materijali, tradicionalni i moderni« kao posebno interesantan može se istaknuti referat: *R. L. Feller, Standards in the evaluation of thermoplastic resins* (78/16/4), u kojem autor predlaže standardnu metodu procjene fotokemijske stabilnosti umjetnih smola i polimera koji bi mogli biti korišteni u konzervatorskoj praksi. Ta se metoda zasniva na ISO Recommendation R105, BS 1006: 1971 i još nekim drugim. Prilikom ocjene vrijednosti sadržaja tog referata treba imati na umu da je autor dosad objavio nekoliko izuzetno značajnih i vrlo često citiranih članaka upravo iz područja utjecaja svjetla na pokretna kulturna dobra, a isto tako o ponašanju raznih sintetičkih materijala prilikom prirodnog i umjetnog starenja.

S posebnim interesom očekivali smo sjednicu radne grupe »Obuka restauratora«, jer je, uz ostalo, i to jedno od vrlo značajnih pitanja za nas. Treba, međutim, već odmah naglasiti da se u svijetu a i kod nas, pod zvanjem i nazivom restauratora, podrazumijeva najčešće restaurator slika, drvene i metalne plastike, fresaka i sl. dok se pitanje restauriranja knjiga i dokumenata čak i ovdje promatra nekako periferno.

Od sveukupno 8 referata u toj grupi mogu se posebno istaknuti dva, oba održana na sjednici i oko kojih se kasnije razvila vrlo plodna diskusija.

Jedan od njih je: *Gaël de Guichen, Enseignement de la conservation et matériel didactique (78/22/7)*. Autor toga referata nastupio je kao predstavnik ICCROM-a (The International Centre for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property). Taj centar sa sjedištem u Rimu ima 61 zemlju članicu, od kojih je jedna i Jugoslavija. Jedan od osnovnih zadataka Centra je i izobrazba kadrova koja se odvija tečajevima koji se održavaju redovito svake godine. Teme tečajeva su: 1. konzervacija nepokretnih spomenika, 2. konzervacija zidnih slika, 3. znanost o konzervaciji, te 4. sigurnost, kontrola okolnih uvjeta i rasvjeta u muzejima. U programu trećeg tečaja (znanost o konzervaciji) koji traje 4 mjeseca uključene su teme: utjecaj okoline, materijali, biologija, drvo, papir, tekstil, građevni materijali, keramika i metali. U program četvrtog tečaja, koji traje dva tjedna, uključene su teme: krađa, požari i zaštita od požara, okolni uvjeti (vlaga i temperatura), svjetlost i rasvjeta, izlaganje i transport kulturnih dobara. Pretpostavlja se da polaznici tečajeva nisu početnici u svojem poslu, te se ti tečajevi mogu smatrati usavršavanjem u struci a ne podukom u najosnovnijim činjenicama. Poblize upute o tečajevima i uopće o osnovnim djelatnostima centra mogu se naći u publikaciji *Regular training at ICCROM*, koja je objavljena usporedo na engleskom i francuskom jeziku, a među materijalima primili su je svi sudionici Savjetovanja.

Autor već u uvodu referata napominje da se u mnogim zemljama posljednjih desetak godina organiziraju mnogobrojni tečajevi za obuku i usavršavanje restauratora svih profila. Svim tim tečajevima zajednička su tri osnovna problema: izbor programa, izbor odgovarajućih nastavnika i didaktički materijali.

Bez obzira na usmjerenost, program tečajeva trebao bi obuhvatiti ova područja: strukturu materijala, tehnologiju objekata, uzroke oštećivanja, konzervaciju i restauraciju objekata. Međutim, već i tu dolazi do razilaženja u mišljenjima: da li težište treba dati teorijskoj podlozi ili praktičnome radu. To je jedna od dilema i predmet diskusija prisutnih, ne samo na ovom savjetovanju nego i na mnogim drugim sastancima gdje se raspravlja o obuci kadrova koji se bave zaštitom kulturnih dobara. Bez najosnovnijih teorijskih spoznaja i poznavanja suvremenih dostignuća na relevantnim područjima znanosti i tehnike mogu se pri praktičnome radu načiniti nepopravljive greške i oštećivanja (npr. upotreba pomoćnih materijala koji nakon izvjesnog vremena mogu izazvati nepovratna oštećivanja restauriranog objekta), međutim ni najsolidnije teorijske spoznaje bez obuke u praktičnom radu, a vrlo često i ličnih sklonosti restauratora (npr. restaurator slika mora imati smisla i osjećaja za slikarstvo i sl.) ne mogu stvoriti dobrog restauratora. Uza sve to dobar restaurator treba imati i određena znanja iz kulturne povijesti područja kojim se bavi, kako u svojem radu ne bi narušio značajke objekta kao dijela jedne određene cjeline, karakteristične za neko razdoblje ili područje. (Ovo posljednje je upravo težište slijedećega referata, predmet kojega je etika u konzervaciji.)

Imajući sve to na umu, autor u referatu navodi i poteškoće pri izboru nastavnika na takvim tečajevima.

Ne manji problem je i odgovarajući didaktički materijal. Govori li se o knjigama i drugim publikacijama, autor navodi (što je i neosporna činjenica), da unatoč tome što su one dosta brojne, imaju premalo slikovnog materijala jer to poskupljuje knjigu, a uz to se događa da je knjiga, zbog dugih priprema, prilikom izlaska iz tiska već u nekim detaljima zastarjela. Razne druge publikacije, pretežno članci u raznim časopisima, ili obrađuju vrlo usko područje, ili su na suviše popularnoj razini da bi mogli poslužiti stručnjaku, a često su dosta teško pristupačni jer ih se može naći u vrlo različitim vrstama časopisa.

U diskusiji je spomenuta i još jedna bitna činjenica, a to je problem jezika, jer su takve publikacije pisane na brojnim jezicima, što naravno ogr-

ničava mogućnost njihove upotrebe. Upravo zbog toga vrlo je teško odgovoriti na vrlo često pitanje: »Kuju knjigu da čitam?« (Ili, iz koje knjige da učim?)

Koliko je velik problem s knjigama, ne manji je i s drugim didaktičkim sredstvima kao što su to film (35 mm, 16 mm, 8 mm), video-kasete i diapozitivi. Međutim, ta suvremena sredstva, iako su za sada još malobrojna, upravo zbog svoje praktičnosti, postaju sve više i više aktualna, naročito prilikom održavanja tečajeva i referata.

Na kraju autor navodi da još uvijek u mnogim zemljama zvanje restauratora nije dovoljno precizirano i zaštićeno, te se restauratorom može nazivati svatko tko to želi. Mora se težiti za time da se u što skorijoj budućnosti razdvoji profesionalizam od amaterizma u tom poslu, te da se solidnom izobrazbom stvore što kvalitetniji profesionalni stručnjaci.

Drugi neobično zanimljivi referat bio je: *Hanna Jędrzejewska, Technical matters in art-historical curriculum (78/22/2)*. Autorica toga referata, pedagog-konzervator, poznati je stručnjak u svjetskim razmjerima. Njezin referat, iako tekstualno relativno dosta kratak, postaje neuporedivo puniji i jasniji ako se uspoređo s njime prati i jedna druga publikacija istog autora: *Ethic in Conservation, Stockholm 1976*. Treba isto tako napomenuti da su njezini radovi namijenjeni prvenstveno izobrazbi povjesničara umjetnosti, koji kroz redovito školovanje stječu premalo znanja o tehnici i mogućnostima praktičnoga rada na konzervaciji i restauraciji spomenika kulture, a tek zatim restauratorima, koji često nisu dovoljno upoznati s kulturnopovijesnim značajem nekog objekta kao umjetničkog, tehnološkog, povijesnog, naučnog, emocionalnog i sl. dokumenta određenog vremena i prostora. Objekt koji nam dolazi iz prošlosti, u momentu nastajanja, karakteriziran je s tri faktora: materijalom od kojega je načinjen, oblikom i »dodirom ruke majstora«. Zamisao čovjeka koji je stvorio neko djelo i njegov oblik izraženi su u nekom određenom materijalu. Prema tome zadatak je i povjesničara umjetnosti i restauratora da sačuvaju materijal od kojega je neki objekt načinjen, ali isto tako njegov oblik i izgled koji odražavaju zamisao njegova stvaraoca. Ako propadne materijal, on nestaje kao dokument, ali isto tako nestaje kao dokument ako se bilo kakvim intervencijama naruši njegov oblik i izgled.

Gledano s toga stajališta, izobrazba povjesničara umjetnosti ili restauratora na području konzervacije i restauracije kulturnih dobara vrlo je složen zadatak.

Mogli smo dodati da nije jednostavno ukratko prikazati bilo sam referat, bilo usmena izlaganja autora, koja su bila puna raznih konkretnih primjera iz vlastitog dugogodišnjeg iskustva, jer su već i to bili sažeci. Najkraći mogući prikaz referata Hanne Jędrzejewske, ako bi se želio prikazati njezin stav o etici u konzerviranju, bio bi njihov cjelovit prijevod.

Kao što smo već na početku spomenuli, uz referate Gaëla de Guichena i Hanne Jędrzejewske bili su pročitani ili priloženi još i referati: *Rosamond D. Harley, Conservation training at Gateshead — the past ten years, (78/22/1)*; *Ingo Sandner, Concept and teaching methods in the training of restorers at the Dresden Visual Art College (78/22/3)*; *Géza Entz, Les bases de principe et de pratique de la formation des restaurateurs en Hongrie (78/22/4)*; *N. A. Haggmann, The training of restorers from the museums of the RSFSR in the Russian Art Restoration Centre I. E. Grabar (78/22/6)*; *L. K. Beer, Training of specialists in restoration in USSR (78/22/8)*. U tim referatima prikazana su iskustva i problemi pri izobrazbi restauratora u Engleskoj, DR Njemačkoj, Mađarskoj i SSSR. No kako je težište na izobrazbi restauratora umjetničkih djela i konkretnih muzejskih objekata, to se ovdje ne prikazuju posebno. Možda se u izvjesnoj mjeri izdvaja referat: *Y. O. Dawodu, Preservation of African cultural heritage: where are the technicians? (78/22/5)* u kojem je težište na izobrazbi kadrova koji rade na prikupljanju, zaštiti, dokumentaciji

i prezentiranju kulturnih dobara u afričkim zemljama u kojima je, za razliku od većine evropskih zemalja, ta djelatnost negdje na početku, a negdje i u samom začetku.

Na tom savjetovanju sudjelovalo je s referatima i nekoliko naših autora, tako: u uvodnoj grupi *V. Gobeljić and B. Lučić, Sacristical cabinet from St. John's the Baptist Chapel in Fratrovci (78/0/2)*, u grupi »Dokumentacija« *Ivan Bogovčić, Les questionnaires et les catalogues comme moyens dans la restauration (78/4/7)*, u okviru radne grupe »Kamen« *Dubravka Mladinov, Les travaux entrepris sur les fonts baptismaux de Saint-Jean à Split (78/10/10)*, u radnoj grupi »Zidno slikarstvo i mozaik« bila su dva referata: *Ivan Bogovčić, Le jointoiement des lézardes dans les peintures murales par le joint-mastic à la base du polyurethane (78/15/1)* i *Ana Deanović, Les fresques du trecento dans la chapelle Saint-Etienne à Zagreb, leur exécution technique et la manière de les présenter (78/15/18)*. Kao što je već spomenuto u grupi »Zaštitni materijali, tradicionalni i moderni« izlagale su *Vera Dadić i Tatjana Ribkin, Use of polyethylene as a protective coating (78/16/7)*. U grupi »Metali« izlagao je *Božidar Vilhar, Réduction thermique des objets confectionnés en fer entièrement corrodés ou presque (78/23/7)*.

I na kraju spominjemo vrlo vrijednu i značajnu publikaciju Muzejskog dokumentacijskog centra u Zagrebu: *Pregled stručnog kadra za preparatorske i konzervatorsko-restauratorske radove u SFR Jugoslaviji*, priloženu uz materijale koje su dobili sudionici Savjetovanja.

Sastavljena na osnovi upitnika koji je Muzejski dokumentacijski centar razaslao svim muzejima, bibliotekama, arhivima, zavodima za zaštitu spomenika kulture i drugim institucijama koje se bave spomenutom djelatnošću, zaista je izuzetno dragocjena obavijest i za nas u Jugoslaviji, a sigurno će poslužiti kao zanimljiv izvor podataka i u inozemstvu, te se Muzejsko dokumentacijskom centru može čestitati i na ideji i na ostvarenju.

T. Ribkin-Puškadija